

ارزیابی عملکرد اقتصاد ایران در طول برنامه‌های پنج ساله اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بر پایه اقتصاد اسلامی (برنامه‌های سوم تا پنجم)

پرویز رستم زاده*

شهره نصیرآبادی**

چکیده

هدف از این مقاله بررسی وضعیت اقتصاد ایران بر پایه اقتصاد اسلامی طی برنامه‌های سوم تا پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی می‌باشد. بدین منظور با استفاده از شاخص ترکیبی که در بردارنده مؤلفه‌های عدالت و فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی، استانداردهای اخلاقی بالاتر و صداقت و اعتماد در بازار و تعاملات اقتصادی (فساد کمتر)، تأمین مالی اسلامی و رفاه و فقرزدایی برای تعیین میزان تحقق اهداف کلی اقتصاد اسلامی است، وضعیت اقتصاد ایران مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که روند مؤلفه عدالت اقتصادی و اجتماعی در دوره برنامه سوم همراه با نوسان و طی برنامه چهارم و پنجم صعودی بوده است، همچنین روند مؤلفه استانداردهای اخلاقی در طول برنامه سوم تقریباً ثابت و در دوره برنامه چهارم با اینکه نسبت به دوره قبل افزایش داشته است اما در طول این دوره روند نزولی داشته است. مؤلفه تأمین مالی اسلامی به طور کلی روندی نزولی و مؤلفه رفاه و فقرزدایی طی دوره برنامه سوم و چهارم روندی صعودی داشته است اما در دوره برنامه پنجم نسبت به دو دوره قبل کاهش یافته است و شاخص کل طی برنامه سوم صعودی، در برنامه چهارم تقریباً ثابت بوده است و طی دوره برنامه پنجم نزولی و نسبت به برنامه چهارم کاهش داشته است. به طور کلی در دوره برنامه چهارم توسعه میزان دستیابی به اهداف اقتصاد اسلامی نسبت به دوره سوم بیشتر بوده است.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، عدالت اقتصادی، عدالت اجتماعی، رفاه، برنامه‌های توسعه.

طبقه بندی JEL: C43, O15, D6, D63.

* Parvizrostamzadeh@shirazu.ac.ir

sh.nassirabadi@gmail.com

* هیأت علمی بخش اقتصاد، دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)

** دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه شیراز

مقدمه

یکی از مهم‌ترین عرصه‌های زندگی بشر، مقوله اقتصاد و پیشرفت‌های اقتصادی است که تأثیر به سزایی در شکوفایی و بالندگی جوامع دارد. اسلام به عنوان یک دین جامع و فراگیر در تمام زمینه‌های عبادی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، اقتصادی مقتضیات رشد و پیشرفت بشر را در نظر گرفته و موانع رشد و پیشرفت را بیان کرده است و در این میان توجه ویژه‌ای به اقتصاد شده است. اقتصاد اسلامی به عنوان اقتصادی دانش مدار و پویا، با توان بالقوه برای پیشرفت در بین مسلمانان می‌باشد و بر اصول اصالت فرد و جامعه، مالکیت مختلط، محدودیت در آزادی اقتصادی، عدالت اقتصادی و عدالت اجتماعی استوار است و به طور کلی دو هدف زیر را دنبال می‌کند:

(۱) هدف نهایی: برای رسیدن به این هدف که همان پرستش خداوند است، دستیابی به عدالت اجتماعی ضروری است و عدالت اجتماعی بدون عدالت اقتصادی تحقق نمی‌یابد.

(۲) هدف اقتصادی: مانند تأمین نیازهای اساسی مردم و از بین بردن فقر از طریق توزیع ثروت و اصلاح الگوی مصرف، ایجاد فرصت برابر برای همه، جلوگیری از تمرکز ثروت، مالکیت و کنترل وسایل تولید، اثربخشی دولت در دستیابی به رفاه اقتصادی، تخصیص بهینه منابع که تضمین کننده رشد پایدار می‌باشد.

اهداف هر مکتب اقتصادی، محور تمام سیاست‌ها و قانون‌گذاری‌های آن مکتب است و توسعه کشورها نیز براساس تدوین راهبردها، سیاست‌ها و برنامه‌هایی صورت می‌پذیرد که با تکیه بر آرمان‌ها، توانایی‌ها، امکانات و شرایط محیطی حاکم بر کشورها تدوین شده است. برنامه‌های اقتصادی اسلام همه جانبه و غیر مستقل، عبادی، متکی بر اصول اخلاقی و دارای اصول ثابت و روش‌های عملی و اجرایی متغیر می‌باشد بدین معنی که تمام جوانب مختلف زندگی انسان را در بر می‌گیرد و فعالیت‌های اقتصادی در این نظام مانند دیگر فعالیت‌های بشری باید در مسیر هدف خلقت یعنی عبادت، صورت پذیرد و این عبادت در رفتار مختلف بشر تجلی یابد تا بتواند به سعادت حقیقی دست یافته و به جای فعالیت بر محور سودجویی و رفع نیاز فردی، بر محور رفع نیاز و خدمت به جامعه اسلامی فعالیت نماید.

در این پژوهش سعی بر آن است که عملکرد اقتصاد ایران بر پایه اقتصاد اسلامی طی برنامه‌های سوم تا پنجم توسعه کشور مورد ارزیابی قرار گیرد. بدین منظور در بخش بعد دو هدف کلی اقتصاد اسلامی و اهدافی که در زیر مجموعه این دو هدف کلی قرار می‌گیرند، بیان می‌شود.

در بخش سوم مروری بر مطالعات انجام شده در زمینه اهداف اقتصاد اسلامی و شاخص‌های مورد استفاده برای سنجش آن ارائه می‌گردد. در بخش چهارم با معرفی شاخص ترکیبی، وضعیت اقتصاد ایران بر پایه اقتصاد اسلامی طی برنامه‌های سوم تا پنجم توسعه مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در نهایت در بخش پنجم نتیجه‌گیری بیان می‌شود.

۱. مبانی نظری

در آیات قرآن کریم و احادیث و روایات، دستوراتی برای ایجاد اقتصاد سالم ارائه گردیده است. چهار مؤلفه عدالت اقتصادی و اجتماعی، گسترش رفاه و فقرزدایی، ممانعت از ایجاد فساد اقتصادی و نظام تأمین مالی اسلامی بنا به موضوعات متفاوت در قرآن و اسلام بیان شده است که نشان‌دهنده تأکید اسلام به اجرای این اصول در راستای تحقق اهداف اقتصاد اسلامی می‌باشد. در ادامه به بررسی هریک از این موارد در آیات قرآن می‌پردازیم:

۱-۱. عدالت اجتماعی و اقتصادی

برای تعریف عدالت اقتصادی و اجتماعی ابتدا باید به مفهوم عدل اشاره شود و سپس به این دو بعد از عدالت پرداخته شود. عدل برحسب مصادیق گوناگون جلوه‌های مختلفی از خود نشان می‌دهد. به طور کلی عدل به معنای رعایت حقوق افراد و دادن حق در پیوندهای اجتماعی، اقتصادی و کیفیت زندگی و معیشتی موجود میان مردم است. امام علی (علیه السلام)، عدالت را پیروی کردن از سنت خدا و سبب ثابت ماندن دولت‌ها معرفی می‌نماید (غررالحکم، ج ۱، ۲۲۶). همچنین شهید مطهری چهار تعریف برای عدل ارائه کرده‌اند: (۱) موزون بودن، (۲) تساوی و نفی هرگونه تبعیض (عدالت افقی)، (۳) رعایت حقوق افراد و عطا کردن حق به ذی‌حق (عدالت عمودی) و (۴) رعایت قابلیت و استحقاق‌ها در افاضه وجود و امتناع نکردن از افاضه و رحمت به آنچه که امکان وجود یا کمال وجود را دارد (عدل الهی) (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۱، ۷۹).

در اسلام به عنوان یک دین کامل، مسأله عدالت فراگیر و همه‌جانبه، یکی از مسایل اساسی است. نظام اسلام بر اساس عدالت است تا جایی که در آیه ۲۵ سوره مبارکه حدید اجرای عدالت به عنوان اساسی‌ترین فلسفه و هدف اسلام معرفی شده است و در آیه ۸ و ۹ سوره مائده، مؤمنان به اجرای عدالت امر شده‌اند و عدالت مایه دستیابی به پاداش الهی بیان شده است. همچنین، عدالت اقتصادی به عنوان یکی از مسائل جامعه‌ی بشری مورد توجه ویژه اقتصاددانان بوده است و در تمام مکاتب با توجه به جهان‌بینی متفاوتی که دارند به این موضوع اشاره شده است.

نظریاتی مانند دست نامرئی آدام اسمیت و عدم دخالت دولت، اقتصاد رفاه و لغو مالکیت خصوصی ابزار تولید همگی بیان کننده عدالت اقتصادی است (آقانظری، ۱۳۸۳). عدالت اقتصادی به معنای فراهم نمودن زمینه فعالیت اقتصادی به نحوی است که توازن و استحقاق در عرصه‌های مختلف اقتصادی مورد توجه قرار گیرد و زمینه رشد و توانمندی فراهم شود. از دیدگاه اسلام نیز عدالت اقتصادی به معنای رفاه عمومی و ایجاد تعادل و توازن در ثروت‌ها و درآمدها است (موسویان، ۱۳۸۰).

شهید صدر عدالت اقتصادی را تأمین رفاه و آسایش برای همه افراد جامعه، ایجاد زمینه مناسب برای بهره‌مندی از منابع طبیعی و به‌کارگیری توان‌ها و استحقاق‌ها از طریق تأمین سرمایه مناسب برای کلیه افراد جامعه تعریف می‌نماید (صدر، ۱۳۵۷، ج ۲، ۳۴۳). در قرآن با تبیین مفهوم عدل، به عدل تکوینی، عدل تشریعی، عدل اخلاقی و اجتماعی تأکید شده است که ۱۶ آیه مبین عدالت اجتماعی است و برنامه‌هایی برای ایجاد عدالت ارائه شده است به طور مثال حضرت شعیب (علیه السلام) در آیه ۸۵ سوره هود اهمیت رعایت عدالت در امور اقتصادی را بیان می‌کند، همچنین در سوره نساء آیه ۲۹، با بیان ممنوعیت تصرف در اموال دیگران از راه نامشروع و باطل به ایجاد عدالت در انجام معاملات و حرمت قراردادهای تأکید می‌کند و در سوره نساء، آیات ۴، ۷، ۳۲ خداوند به داشتن کسب مشروع و فعالیت اقتصادی زنان اشاره می‌نماید که نشان‌دهنده عدم تبعیض جنسیتی است و برقراری عدالت و ایجاد فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی برای فعالیت می‌باشد.

۲-۱. استانداردهای اخلاقی بالاتر، صداقت و اعتماد در بازار و تعاملات اقتصادی (فساد کمتر)

تأمین سعادت واقعی انسان در سایه یکتاپرستی و سلامت امور اقتصادی و پرهیز از هرگونه فساد و ایجاد استانداردهای اخلاقی است. از نظر اسلام؛ اقتصاد و ثروت مایه قوام اجتماعی است بنابراین تصحیح و اصلاح روابط اقتصادی جامعه در صدر آموزه‌های دینی قرار دارد. در دین اسلام بازار علاوه بر این که محل کسب سود است، جلوه‌گاه اخلاق، مهرورزی، باور و ارزش‌های اسلامی نیز می‌باشد به عبارتی علاوه بر انگیزه‌های مالی، انگیزه قوی‌تری نیز وجود دارد که منجر به شفاف‌سازی اطلاعات، شکل‌گیری قیمت عادلانه، افزایش رفاه مصرف‌کننده، اضافه ارزش

تولیدکننده و افزایش کارایی بازار می‌شود و بسیاری از مشکلاتی که نظام بازار ایجاد می‌کند را از بین می‌برد (ابراهیمی سالاری و اسماعیل‌پور مقدم، ۱۳۹۳).

تقلب در معاملات پایه‌های اطمینان و اعتماد عمومی را که بزرگ‌ترین پشتوانه اقتصادی ملت‌هاست، متزلزل و ویران می‌سازد. قرآن کریم در آیه‌های متعددی تأثیر ارزش‌های اخلاقی بر اقتصاد را بیان کرده و تقلب و کم فروشی را نهی می‌کند. در قرآن به تنظیم قرارداد در معاملات، گرفتن شاهد و ذکر خصوصیات معامله در تنظیم آن در آیه ۲۸۲ سوره بقره توجه شده است و علت آن عدم فراموشی و استناد به آن در زمان ضرورت بیان شده که موجب برقراری روابط اقتصادی سالم در جامعه می‌شود. برای مثال در آیه ۳۵ سوره اسراء که بر اهمیت حق الناس تأکید دارد این موضوع به صورت واضح بیان شده است و در آیات ۴-۱ سوره مطففین توبیخ و مذمت کم‌فروشان و تقلب در معاملات بیان شده است و در آیه ۱۵۲ سوره انعام نیز به این موضوع اشاره شده است. همچنین در آیه ۸۵ سوره هود، حضرت شعیب قوم مدین را به عدم فساد از طریق تقلب و کم‌فروشی نصیحت می‌کند و در آیه ۲۹ سوره نساء سه اصل تجارت یعنی عدم تصرف و دخالت در اموال یکدیگر، اصل جواز تصرف بر اساس رضایت طرفین و اصل مالکیت مورد توجه قرار داده است. در قرآن برای جلوگیری از کاهش اعتماد عمومی در آیه ۲ سوره صف به هماهنگی گفتار و کردار تأکید شده است. در آیه ۸۴ سوره هود، از جمله تخلفات اقتصادی اهل مدین؛ کم فروشی و تقلب بیان شده است و آن‌ها را به گرفتار شدن عذاب در روز قیامت هشدار داده است. تمامی این آیات بیانگر اهمیت رعایت صداقت و استنادهای اخلاقی در انجام معاملات اقتصادی در جامعه اسلامی است.

۳-۱. رفاه و فقرزدایی

از آنجایی که توزیع نامتوازن درآمد موجب بروز شکاف طبقاتی و بروز فقر در جامعه می‌شود، آثار منفی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را به دنبال خواهد داشت. توزیع نامتوازن درآمد سبب می‌شود برخی نیازهای آموزشی و بهداشتی افراد تأمین نشود که منجر به کاهش بهره‌وری و تحت تأثیر قرار دادن نیروی کار به عنوان عامل اصلی تولید خواهد شد. آمارتپاسن فقر را فقدان قابلیت‌های کلیدی و همچنین درآمد ناکافی، آموزش ناکافی، فقدان سلامت، ناامنی، اعتماد به نفس پایین، حس ضعف و ناتوانی و فقدان حقوقی مانند آزادی بیان تعریف می‌کند. بنابراین در بررسی فقر در یک جامعه باید مواردی نظیر دسترسی به بهداشت و آموزش، توزیع مجدد درآمد مورد توجه قرار گیرد.

آیات متعددی در قرآن کریم اهمیت موضوع از بین بردن فقر و ارائه نیازهای اساسی انسان و جلوگیری از اندوختن ثروت، تصحیح الگوی مصرف را مورد تأکید قرار داده است و وجود مالیات- های اسلامی را برای جلوگیری از انحصار ثروت و جلوگیری از گردش ثروت بین ثروتمندان معرفی می‌نماید. از جمله: در آیه ۲۵۴ سوره بقره، اتفاق به عنوان یکی از راه‌های جبران نیازمندی‌های جامعه معرفی شده است و در آیه ۲۷۳ این سوره مشخصات فقیران واقعی و نحوه کمک به آن‌ها بیان گردیده و در آیه ۶۰ سوره توبه، یکی از مصارف زکات کمک به فقرا و مسکینان بیان گردیده است. در آیه ۳۴ و ۳۵ سوره توبه احتکار کنندگان و ثروت اندوزان به عذابی دردناک و به آتش دوزخ بیم داده شده‌اند و در آیه ۷ سوره حشر به تقسیم بندی اموال و غنائم برای جلوگیری از گردش ثروت در دست ثروتمندان و عدم محرومیت فقیران اشاره شده است و خداوند با تعیین مصارف ششگانه برای "فیء" بر آن است تا با تعدیل ثروت و از بین رفتن فقر، عدالت اقتصادی تحقق یابد، به عبارتی ایجاد رفاه و فقرزدایی یکی از مصادیق ایجاد عدالت در جامعه است.

۴-۱. تأمین مالی اسلامی

تأمین مالی متعارف به طور عمده بر اساس قرارداد قرض و دریافت بهره انجام می‌شود اما با توجه به حرمت ربا در اقتصاد اسلامی لازم است که برای تأمین مالی از عقود مختلفی که در نظام مالی اسلام وجود دارد، استفاده شود. نظام تأمین مالی اسلامی شامل حذف بهره و به اشتراک گذاشتن خطر می‌باشد و در آیات متعدد بر آن تأکید شده است. خداوند در آیه ۲۷۵ سوره بقره معامله ربا را که برهم زننده اعتدال اقتصادی در جامعه و زمینه‌ساز رشد ناسالم افراد سودجو است حرام و معاملات مشروع را برای جلوگیری از ایجاد فقر در جامعه و برقراری نظام اقتصادی صحیح و کسب درآمد سالم حلال اعلام می‌کند و در آیه ۲۷۶ این سوره، خداوند بیان می‌کند که سود مال‌هایی که از طریق ربا جمع شده است، برکت آن را از بین می‌برد و در آیات ۲۷۹-۲۷۷ نیز به این موضوع می‌پردازد و به رباخواران هشدار می‌دهد و ربا خواری را جنگ با خدا و رسولش بیان می‌کند. همچنین در آیات ۱۳۰ تا ۱۳۲ سوره آل عمران به صراحت بحث ربا مورد توجه قرار گرفته است و رباخواران به آتش جهنم بیم داده شده‌اند. اسلام رابطه حقوقی قرض با بهره بین صاحبان سرمایه نقدی و کارفرما را ظالمانه و همتراز پیکار با خدا و رسول دانسته و به شدت با آن مبارزه می‌کند اما به صاحبان سرمایه اجازه می‌دهد از طریق عقود مشارکت و مضاربه با عامل

اقتصادی و کارفرما در فعالیت اقتصادی شریک شوند و سود و زیان احتمالی فعالیت اقتصادی به صورت عادلانه بین دو عامل کار و سرمایه تقسیم شود که بیان کنند اهمیت تأمین مالی اسلامی در اقتصاد اسلامی است.

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص عدالت اجتماعی، عدالت اقتصادی، گسترش رفاه و شاخص‌های اندازه‌گیری آن مطالعاتی در داخل و خارج از کشور صورت گرفته است، در ادامه مهم‌ترین مطالعات داخلی آورده شده است.

شهرزاد رحمان و حسین عسکری^۱ (۲۰۱۰)، در مقاله‌ای کشورها را از نظر شاخص اسلامیت مورد بررسی قرار داده‌اند و آن‌ها را رتبه‌بندی نموده‌اند. آن‌ها شاخص اسلامیت را متشکل از چهار شاخص: اسلامیت اقتصاد، اسلامیت قانونی و حکمرانی، اسلامیت حقوق سیاسی و اسلامیت روابط بین الملل معرفی نموده و برای محاسبه شاخص اسلامیت اقتصاد، ۱۲ بعد اصول اقتصاد اسلامی را تعریف کرده و با استفاده از ۱۱۳ پروکسی برای این اصول و اختصاص دادن وزن یکسان به آن‌ها این شاخص را محاسبه نموده‌اند.

ابراهیمی سالاری و اسماعیل‌پور مقدم (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای عملکرد ایران در بازارهای اخلاقی را مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها با معرفی شاخص بازارهای اخلاقی به رتبه‌بندی ایران در بین کشورهای منتخب پرداخته‌اند. شاخص مورد استفاده آن‌ها شامل شاخص عملکرد محیط زیست، شاخص سرمایه اجتماعی، شاخص کیفیت زندگی، شاخص توسعه انسانی و شاخص حکمرانی خوب می‌باشد. نتایج پژوهش آن‌ها حاکی از آن است که به ترتیب شاخص‌های عملکرد محیط زیست، حکمرانی خوب بیشترین اثر را بر شاخص کلی بازارهای اخلاقی داشته است.

پيله‌فروش (۱۳۸۴)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با بیان اینکه نظریه مناسب درباره عدالت باید هر سه معیار نیاز، کارآمدی و مسئولیت فردی را در بر داشته باشد، به زمینه، موقعیت فرهنگی و اجتماعی در ارائه این نظریه اشاره می‌کند و با استفاده از شاخص ترکیبی که شامل سه شاخص: (۱) درصد خانواده‌های زیر خط فقر مطلق، (۲) شاخص نسبت هزینه‌ی دهک-ها، (۳) ضریب جینی است، وضعیت عدالت را در مناطق شهری و روستایی قزوین مورد بررسی قرار می‌دهد و نتایج پژوهش وی حاکی از آن است که وضعیت عدالت در مناطق شهری این استان دو برابر مناطق روستایی است.

1. ScherazadeRehman, & hosseinAskari

عیوضلو (۱۳۸۶)، در پژوهشی به معرفی شاخص‌های کمی جهت ارزیابی عملکرد برنامه‌ها و سیاست‌های اقتصادی ایران و تحلیل برنامه‌های توسعه در راستای تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی می‌پردازد. ایشان ابتدا ضمن بیان نظریه‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی، معیارهای عدالت اجتماعی را در قالب چهار مورد بیان می‌کند که عبارتند از: ۱) حق برخورداری برابر از منابع و امکانات و فرصت‌های عمومی، ۲) بهره‌برداری از تولید و منافع آن در حد ارزش افزوده‌ای که هر عامل ایجاد کرده است، ۳) استفاده بهینه از اموال و ثروت‌های عمومی و ۴) توازن درآمدها در کشور. سپس با معرفی شاخص‌هایی به اندازه‌گیری کمی آن‌ها می‌پردازد و در نهایت برای محاسبه عدالت اقتصادی از شاخص ترکیبی که شامل مجموع موزون شاخص توسعه انسانی، معکوس روند شاخص اندازه اتلاف منابع و میزان بهبود نسبی شاخص رفاه است، استفاده می‌کند. نتایج پژوهش وی نشان دهنده تحقق عدالت اقتصادی در ایران در دوره ۱۳۸۱-۱۳۷۱ است.

هوشمند، عصفوری و ملکی (۱۳۸۷)، در مقاله‌ای ابزارهای اقتصادی تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی از منظر اسلام را مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها اقتصاد اسلامی را مبتنی بر سه هدف: توازن اقتصادی، استقلال اقتصادی و حداکثر شدن کارایی می‌دانند و با معرفی و تأکید بر ابزارهای اقتصادی، تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی در بخش‌های تولید، توزیع و مصرف، بیان می‌کنند که ابزارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و خانواده به عنوان بستر اثربخشی ابزارهای اقتصادی می‌باشند و اصلاح نظام سیاسی، نظام خانواده، نظام اجتماعی و اقتصادی را برای دستیابی به عدالت اجتماعی پایدار پیشنهاد می‌کنند.

صادقی، عساری و مسائلی (۱۳۸۸)، در مقاله‌ای شاخص رفاه در ایران را با استفاده از منطق فازی طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۳ مورد بررسی قرار داده‌اند. آن‌ها بیان می‌کنند که عدم برابری در جامعه، علاوه بر کاهش بهره‌وری نیروی کار موجب کاهش تقاضای محصولات داخلی و کاهش اعتماد مردم به مسئولان اقتصادی می‌شود و برآورد روند رفاه نشان‌دهنده اثرگذاری سیاست‌های اعمال شده توسط برنامه‌ریزان می‌باشد. نتایج آن‌ها حاکی از آن است که روند رفاه در ایران طی دوره مورد بررسی صعودی بوده است.

ناجی میدانی (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای توازن اقتصادی از دیدگاه اسلام و عملکرد اقتصاد ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد ایشان با استفاده از دو شاخص مختلف از شاخص‌های توزیع درآمد یعنی ضریب جینی و نسبت سهم دهک اول درآمدی به دهک دهم، روند نابرابری‌های درآمدی طی دوره ۱۳۸۰-۱۳۴۷ در ایران را مورد بررسی قرار داده و بر اساس این دو شاخص میزان

دستیابی ایران به توازن اقتصادی را تحلیل نموده است. نتایج پژوهش وی حاکی از آن است که ایران طی سال‌های بعد از انقلاب بهبود نسبی یافته است اما در مقایسه با بسیاری از کشورها، شکاف درآمدی بسیار بالا است که بیانگر عملکرد نامناسب اقتصاد ایران به عنوان یک نظام اقتصادی اسلامی در ایجاد توازن اقتصادی است.

عیوضلو (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای ضمن بیان مفاهیم و تعارف عدالت، عدالت اجتماعی و عدالت اقتصادی با استفاده از نظرات متفکران و نظریه پردازان غربی و اسلامی، معیارهای عدالت اقتصادی در چارچوب شریعت اسلامی را استخراج نموده‌اند که این معیارها عبارتند از: برخورداری یکسان از منابع و امکانات عمومی و طبیعی، سهم‌بری از تولید بر اساس ارزش افزوده حاصله توسط هر یک از عوامل تولید، لزوم بهره‌برداری بهینه و کارا از کلیه ثروت‌ها و اموال و توازن درآمد‌ها. سپس بر اساس این معیارها، زمینه‌هایی را مطرح می‌کنند که بر اساس آن‌ها می‌توان شاخص‌هایی برای سنجش میزان تحقق بخشی قواعد و معیارهای عدالت را در جامعه تعیین نمود.

رجایی و معلمی (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای شاخص‌های عدالت اقتصادی را مورد بررسی قرار می‌دهند. آن‌ها بیان می‌کنند که تدوین شاخص‌های عدالت اقتصادی در دیدگاه اسلامی مستلزم تفکیک میان چهار معنای عدالت یعنی: تساوی، دادن حق صاحبان حق، توازن و اعتدال و تمایز میان قلمروهای آن است و از آنجایی که عدالت اقتصادی در عرصه‌های تولید، توزیع، مصرف، فرصت‌ها و خدمات عمومی ظهور پیدا می‌کند؛ معیار عدالت در توزیع فرصت‌ها، برابری و مساوات، در توزیع کارکردی، استحقاقی سهمی است که با تراضی حاصل می‌شود و شاخص آن قیمت بازاری است و در توزیع درآمد و ثروت معیار آن توازن است و معیار عدالت در رعایت حقوق نیازمندان، استحقاق در حد کفاف و شاخص آن حد کفاف و در پرداخت حقوق مالی بستگان، استحقاقی اعتدالی و شاخص آن اعتدال عرفی می‌باشد. معیار عدالت در تولید و سرمایه‌گذاری کارایی، بهره‌وری و عدم اسراف در بهره‌گیری از عوامل تولید است و شاخص عدالت اقتصادی ترکیبی از این شاخص‌ها خواهد بود.

رضائی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای عدالت اجتماعی در برنامه‌های دوم تا چهارم توسعه را با استفاده از روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار داده است. ایشان با تقسیم‌بندی عدالت اجتماعی به چهار نوع اقتصادی، سیاسی، جامعه‌وی^۲ و فرهنگی بیان می‌کند این چهار گونه عدالت اجتماعی بر چهار حوزه زندگی اجتماعی مبتنی است که میزان توجه هر سه برنامه به حوزه‌های چهارگانه زندگی اجتماعی متوازن نیست و بیشترین توجه به ترتیب به حوزه زندگی اقتصادی، فرهنگی،

جامعوی و سیاسی بوده است و در اثر اجرای برنامه‌ها، ارزش‌های اقتصادی بر جامعه مسلط شده است و سه حوزه دیگر را زیاد تحت تأثیر قرار نداده است. فراهانی‌فرد و کشاورز (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای میزان تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام را پس از انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار داده‌اند و برای این منظور آن‌ها شاخص اهداف اقتصادی اسلام را طراحی نموده‌اند که متشکل از شاخص عدالت اقتصادی، شاخص امنیت اقتصادی و شاخص سرسبزی (آبادانی و پیشرفت) است و ضرایب هر کدام را از روش آنتروپی به‌دست آورده است. نتایج پژوهش آن‌ها حاکی از آن است که وضعیت اقتصادی کشور به تحقق هر چه بیشتر اهداف نظام اقتصادی اسلام نزدیکتر شده است.

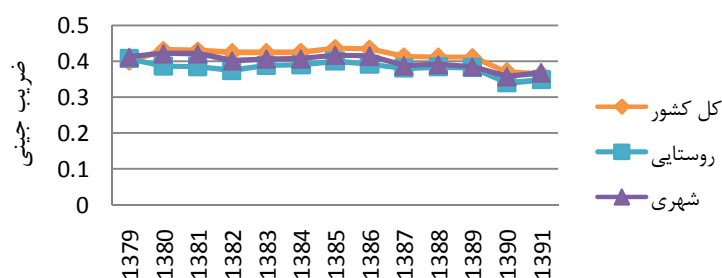
۳. معرفی شاخص‌های کمی اهداف اقتصادی

برای تعیین شاخصی که بیان‌کننده میزان تحقق اهداف اقتصاد اسلامی است ابتدا باید هریک از مؤلفه‌های تعیین‌کننده میزان تحقق اهداف اقتصاد اسلامی تعیین شود. برای تعیین توزیع مناسب درآمد، می‌توان دو معیار را مورد بررسی قرار داد: (۱) معیارهایی که ناظر بر نحوه کسب درآمد است و (۲) معیارهایی که ناظر بر چگونگی توزیع درآمد است (رهبر و پور رستمی، ۱۳۹۱، ۲۱۱). در اینجا ما از معیار دوم استفاده می‌کنیم. یکی از شاخص‌های سنجش نابرابری درآمد، ضریب جینی است. ضریب جینی عددی بین صفر و یک می‌باشد و صفر به معنی توزیع کاملاً برابر درآمد و یک به معنای نابرابری مطلق است.

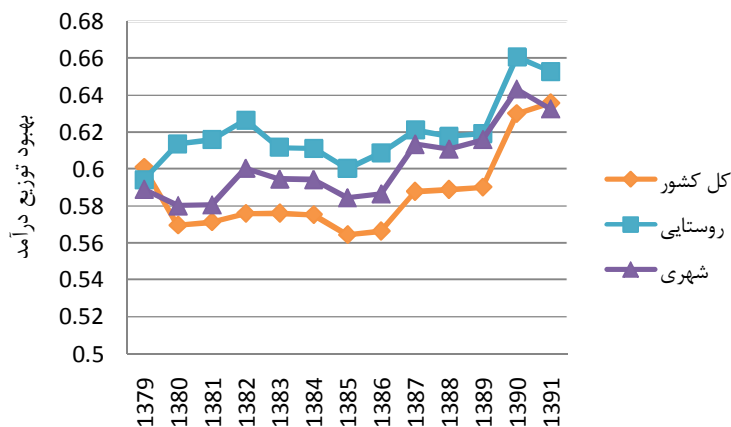
در نمودار (۱)، ضریب جینی کل کشور، مناطق شهری و روستایی طی دوره ۱۳۷۹-۱۳۹۱ بر اساس داده‌های مرکز آمار ایران نشان داده شده است و با توجه به عدم دسترسی به اطلاعات سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳؛ برنامه پنجم توسعه در دو سال آغازین این برنامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. ضریب جینی در این دوره، روند تقریباً ثابتی داشته است اما در انتهای دوره یعنی آغاز اجرای برنامه پنجم توسعه نسبت به آغاز دوره برنامه سوم و چهارم توسعه کاهش یافته است که به دلیل کاهش در دهک‌های نهم و دهم نسبت به کل هزینه‌های خانوار و افزایش سهم سایر دهک‌های هزینه‌ای نسبت به کل هزینه‌ها می‌باشد. نمودار (۲) بهبود توزیع درآمد را نشان می‌دهد که در دوره مورد بررسی روند نوسانی داشته است و در انتهای دوره نسبت به ابتدای دوره افزایش یافته است و نشان‌دهنده بهبود توزیع درآمد در برنامه چهارم و پنجم است که در مناطق روستایی بیشتر از مناطق شهری بوده است.

معمولاً برای محاسبه میزان عدالت در توزیع درآمد از سهم درآمدی که هر یک از گروه‌های جامعه به دست می‌آورند، استفاده می‌شود که در نمودار (۳) نشان داده شده است. اگر فاصله بین درآمدی که ده درصد پایین‌ترین گروه جامعه به دست می‌آورند با درآمد ده درصد از ثروتمندترین افراد، تفاوت زیادی داشته باشد نشان‌دهنده توزیع ناعادلانه درآمد خواهد بود همانطور که مشاهده می‌شود در انتهای دوره این سهم کاهش یافته است و نشان‌دهنده حرکت به سوی توزیع عادلانه‌تر درآمد در سال‌های ۹۰ و ۹۱ می‌باشد.

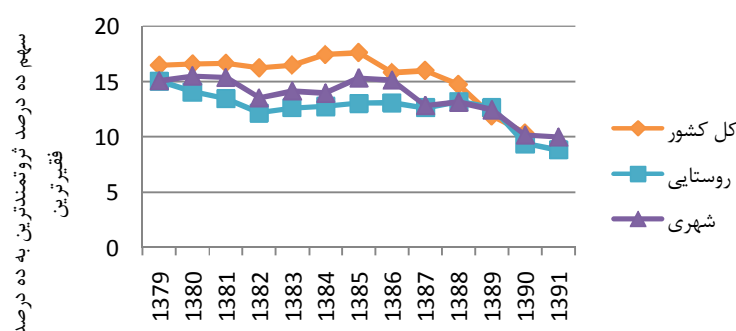
نمودار شماره (۱): ضریب جینی شهری، روستایی و کل کشور
(۱۳۷۹-۱۳۹۱)

نمودار شماره (۲): بهبود توزیع درآمد

نمودار شماره (۳): سهم ده درصد ثروتمندترین به ده درصد فقیرترین (۱۳۷۹-۱۳۹۱)

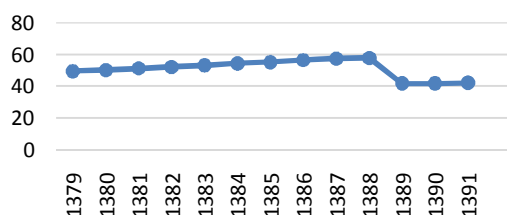
در این پژوهش برای سنجش میزان رفاه و فقرزدایی از مجموع موزون شاخص‌های توازن درآمد در کشور شامل شاخص رفاه آماریتاسن، نسبت توزیع درآمد، دسترسی به امکانات شامل آب لوله کشی، تلفن، برق، گاز شهری، فاضلاب و حمام و نیز نرخ باسوادی، برای سنجش میزان عدالت و فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی از مجموع موزون مؤلفه نرخ مشارکت اقتصادی زنان به مردان، آزادی اقتصادی حقوق مالکیت، آزادی بازار کسب و کار و آزادی پولی، برای سنجش استانداردهای اخلاقی در بازار و تعاملات اقتصادی از شاخص‌های ارتقاء و برای سنجش میزان تأمین مالی اسلامی از مجموع موزون شاخص آزادی تأمین مالی و آزادی سرمایه‌گذاری و شاخص ریسک بازار تأمین مالی استفاده شده است و به هریک از مؤلفه‌ها در هر گروه وزن یکسانی داده شد.

در نمودارهای شماره (۴) تا (۷)، با استفاده از داده‌های مرکز آمار ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی و بانک جهانی روند هریک از این چهار مؤلفه طی دوره مورد بررسی نشان داده شده است. روند مؤلفه عدالت اقتصادی و اجتماعی در دوره برنامه سوم همراه با نوسان و طی برنامه چهارم و پنجم صعودی بوده است، همچنین روند مؤلفه استانداردهای اخلاقی در طول برنامه سوم تقریباً ثابت و در دوره برنامه چهارم با اینکه نسبت به دوره قبل افزایش داشته است اما در طول این دوره روند نزولی داشته است. مؤلفه تأمین مالی اسلامی به طور کلی روندی نزولی و مؤلفه رفاه و فقرزدایی طی دوره برنامه سوم و چهارم روندی صعودی داشته است.

۳-۱. اندازه گیری شاخص کل

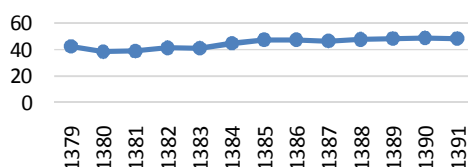
برای تعیین شاخص کلی، باید ضرایبی به هریک از مؤلفه‌های به‌دست آمده، داده شود. دو روش کلی برای تعیین ضرایب وجود دارد: یکی با توجه به درجه اهمیت نسبی هر کدام در مبانی بینشی و ارزشی مکتب اقتصادی، وزن بالاتری به آماره مورد نظر داده می‌شود و دیگری به‌دست آوردن ضریب اهمیت هر آماره با استفاده از روش‌های تجربی است. در این مطالعه با بهره‌گیری از روش اول ضرایبی بر اساس اهمیت به هریک از مؤلفه‌ها داده شد. مؤلفه‌های تأمین مالی اسلامی و استاندارد اخلاق در تعاملات اقتصادی هر کدام ضریب ۰.۲ و مؤلفه‌های رفاه و فقرزدایی و عدالت و فرصت اقتصادی و اجتماعی هر کدام ضریب ۰.۳ اختصاص یافت. نتایج حاصل از این محاسبات در نمودار (۸)، قابل مشاهده است در دوره برنامه سوم این شاخص روندی صعودی و در دوره برنامه چهارم روند تقریباً ثابتی داشته است البته در دوره برنامه چهارم وضعیت بهتری نسبت به دوره برنامه سوم داشته است و در ابتدای دوره برنامه پنجم همراه با کاهش بوده است.

نمودار (۴): رفاه و فقرزدایی

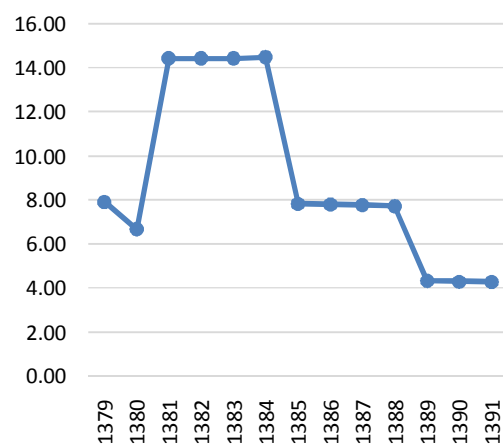

نمودار شماره (۵): عدالت اقتصادی و

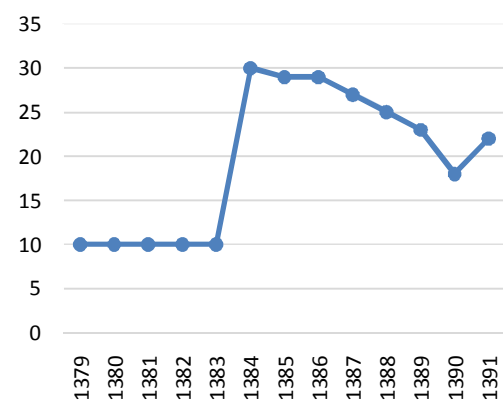
اجتماعی

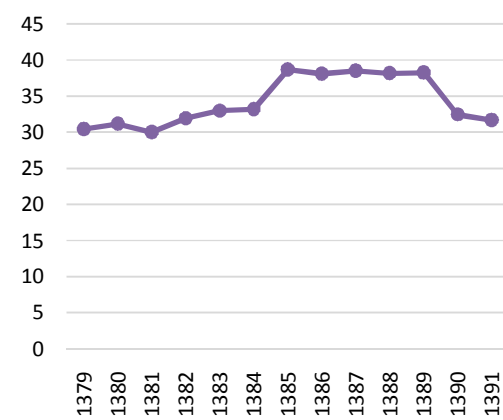
نمودار شماره (۶): تأمین مالی اسلامی

نمودار شماره (۷): استانداردهای اخلاقی در اقتصاد

نمودار (۸): شاخص کل

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در آیات قرآن کریم و احادیث، اقتصاد اسلامی و هدف از آن بیان شده و دستوراتی برای ایجاد اقتصاد سالم ارائه گردیده است. از آنجایی که اهداف هر مکتب اقتصادی، محور تمام سیاست‌ها و قانون‌گذاری‌های آن مکتب است در این مقاله برای بررسی عملکرد اقتصاد ایران بر پایه اقتصاد اسلامی طی برنامه‌های سوم تا پنجم توسعه، دو هدف کلی اقتصاد اسلامی و اهدافی که در زیر مجموعه این دو هدف کلی قرار دارند؛ بیان شد و سپس با استفاده از شاخص ترکیبی که در بردارنده مؤلفه‌های عدالت و فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی، استانداردهای اخلاقی بالاتر و صداقت و اعتماد در بازار و تعاملات اقتصادی (فساد کمتر)، تأمین مالی اسلامی و رفاه و فقرزدایی برای تعیین میزان تحقق اهداف کلی اقتصاد اسلامی است، وضعیت اقتصاد ایران مورد بررسی قرار گرفت. برای سنجش میزان رفاه و فقرزدایی از مجموع موزون شاخص‌های توازن درآمد در کشور شامل شاخص رفاه آماریاسن، نسبت توزیع درآمد، دسترسی به امکانات شامل آب لوله کشی، تلفن، برق، گاز شهری، فاضلاب و حمام و نیز نرخ باسوادی، برای سنجش میزان عدالت و فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی از مجموع موزون مؤلفه نرخ مشارکت اقتصادی زنان به مردان، آزادی اقتصادی حقوق مالکیت، آزادی بازار کسب و کار و آزادی پولی، برای سنجش استانداردهای اخلاقی در بازار و تعاملات اقتصادی از شاخص‌هایی از ارتشاء و برای سنجش میزان تأمین مالی اسلامی از مجموع موزون شاخص آزادی تأمین مالی و آزادی سرمایه‌گذاری و شاخص ریسک بازار تأمین مالی استفاده شده است و به هریک از مولفه‌ها در هر گروه وزن یکسانی داده شد. و در نهایت برای محاسبه شاخص ترکیبی به هریک از مؤلفه‌ها بر اساس اهمیت ضریبی اختصاص داده شد.

نتایج نشان داد که روند مؤلفه عدالت اقتصادی و اجتماعی در دوره برنامه سوم همراه با نوسان و طی برنامه چهارم و پنجم صعودی بوده است، همچنین روند مؤلفه استانداردهای اخلاقی در طول برنامه سوم تقریباً ثابت و در دوره برنامه چهارم با اینکه نسبت به دوره قبل افزایش داشته است اما در طول این دوره روند نزولی داشته است. مؤلفه تأمین مالی اسلامی به طور کلی روندی نزولی و مؤلفه رفاه و فقرزدایی طی دوره برنامه سوم و چهارم روندی صعودی داشته است اما در دوره برنامه پنجم نسبت به دو دوره قبل کاهش یافته است و شاخص کل طی برنامه سوم صعودی، در برنامه چهارم تقریباً ثابت بوده است اما به طور کلی در دوره برنامه چهارم توسعه میزان دستیابی به اهداف اقتصاد اسلامی نسبت به دوره سوم بیشتر بوده است و در دوره آغازین برنامه پنجم نزولی و نسبت به برنامه چهارم کاهش داشته است.

با عنایت به اینکه در آستانه تدوین برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور هستیم و اصول کلی آن ابلاغ شده است پیشنهاد می‌گردد در تدوین برنامه ششم، به شاخصهای مذکور توجه ویژه‌ای شده و برای تحقق آنها در برنامه‌های سالیانه که برشی از برنامه‌های پنج ساله است تدابیر لازم اتخاذ گردد.

منابع

۱. آقائظری، حسن (۱۳۸۳)، "عدالت اقتصادی از نظر افلاطون، ارسطو و اسلام"، مجله اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۴، ۶۳-۷۸.
۲. ابراهیمی سالاری، تقی و اسماعیل‌پور مقدم، هادی (۱۳۹۳)، "بررسی عملکرد ایران در بازارهای اخلاقی"، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۵۶: ۱۷۹-۱۴۹.
۳. پيله فروش، میثم (۱۳۸۴)، "شاخص‌های عدالت اقتصادی و اندازه‌گیری آن، مطالعه موردی: استان قزوین"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد.
۴. رجایی، سیدمحمد کاظم و معلمی، سیدمهدی (۱۳۹۰)، "درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی و شاخص‌های آن"، مجله معرفت اقتصادی، سال دوم، پیاپی چهارم: ۳۰-۵.
۵. رضائی، محمد حسین (۱۳۹۱)، "مطالعه عدالت اجتماعی در برنامه‌های توسعه از نگاهی نو"، دوفصلنامه علمی- پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیستم، شماره ۲: ۵۴-۳۳.
۶. رهبر، فرهاد و پوررستمی، ناهید (۱۳۹۱)، "معیارهای دخالت دولت در اقتصاد (اقتصاد بخش عمومی)"، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران.
۷. صادقی، حسین، عساری، عباس و مسائلی، ارشک (۱۳۸۹)، "رویکردی نو به برآورد شاخص رفاه در ایران با استفاده از منطق فازی طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۳"، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال دهم، شماره ۳: ۱۶۶-۱۴۳.
۸. صدر، سیدمحمد باقر (۱۳۵۷)، "اقتصاد ما"، جلد ۲، ترجمه اسپهبدی، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۹. عیوضلو، حسین (۱۳۸۶)، "شاخص‌های عدالت اقتصادی، ارائه شاخص‌هایی جهت ارزیابی عملکرد و تحلیل جهت‌گیری سیاست‌های توسعه در راستای تحقق عدالت اجتماعی"، کمیسیون اقتصاد کلان، بازرگانی و اداری، کمیته اقتصاد و تلفیق.
۱۰. عیوضلو، حسین (۱۳۸۹)، "مروری بر معیارهای عدالت اجتماعی و اقتصادی در تطبیق با چارچوب شریعت اسلام"، دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، سال دوم، شماره ۲: ۲۶-۵.
۱۱. فراهانی‌فرد، سعید و کشاورز، محسن (۱۳۹۳)، "بررسی تجربی تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام در اقتصاد ایران پس از انقلاب اسلامی"، دو فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره اول، پیاپی ۱۳: ۳۰-۷.
۱۲. مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، "مجموعه آثار"، جلد ۱، انتشارات صدرا.
۱۳. محمودیان، مهدی (۱۳۹۰)، "قرآن کریم، آموزش ترجمه و مفاهیم"، انتشارات اسوه، واحد پژوهش بیت القرآن امام علی (ع) قم.
۱۴. موسویان، سید عباس (۱۳۸۰)، "عدالت، محور آموزه‌های اقتصادی اسلام"، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اول، شماره ۴: ۵۹-۳۵.
۱۵. ناجی‌میدانی، علی اکبر (۱۳۸۹)، "توازن اقتصادی از دیدگاه اسلام و عملکرد اقتصاد ایران"، سومین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی.
۱۶. نیلی، مسعود (۱۳۹۰)، "ساز و کارهای تحقق عدالت اجتماعی در ایران"، بازار بین الملل، سال سوم، شماره ۱۳: ۲۹-۲۶.
۱۷. هوشمند، محمود؛ صفوری، مهدی و ملکی، مریم (۱۳۸۷)، "ابزارهای اقتصادی تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی از منظر اسلام (با تکیه بر اندیشه امیرالمؤمنین(علیه السلام))"، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۸. سایت مرکز آمار ایران، نتایج طرح آمارگیری از ویژگیهای جمعیت، نیروی کار و بیکاری.
۱۹. سایت داده‌های سری زمانی بانک مرکزی جمهوری اسلامی.
۲۰. سایت داده‌های بانک جهانی.
21. Rehman, Scherazade & Asker, hossein (2010), "An Economic Islamicity Index", Global Economy Journal, volume 10,3:1-37.

